

Daniel Wegner szabad akaratról és determinizmusról

Az alábbi kis kiragadott részlet egy nagyszabású könyvből származik: A tudatos akarat illúziója. Budapest: Kossuth Kiadó 2006. 331-335. o.

Az a logikai hiba, amellyel a szabad akaratot és a determinizmust egymás egyenértékű ellentéteiként kezeljük, akkor válik igazán élessé, amikor megkíséreljük a szabad akarral elvégeztetni a determinizmus kauzális feladatát. Mi történik például akkor, ha feltételezzük, hogy a szabad akarat épp olyan, mint a determinizmus, amennyiben az is egy folyamat, mely által az emberi viselkedés megmagyarázható? Ekkor mindazon mechanisztikus gépezetek helyett, amelyeket a pszichológusok feltaláltak vagy feltételeztek az emberi lényekben mint viselkedésük lehetséges okait, elképzelnénk egy olyan embert, akibe egy Szabad Akaró névre keresztelt kis egységet telepítettek. Ez nem a szokványos pszichológiai motor, a gondolatok, vagy motivációk, vagy érzelmek, vagy neuronok, vagy gének kötegei – ehelyett ez egy fekete doboz, amely egyszerűen *megtesz dolgokat*. Az emberi képességek és hajlamok számos válfaja modellezhető végül is mesterséges intelligencia rendszerekben, s elvileg úgy látszik, képesnek kell lennünk azoknak a pszichológiai folyamatoknak legalább a csíráit megtervezni, amelyek rendelkeznek a szabad akarral végrehajtott cselekedetek tulajdonságával.

De pontosan mit is installálunk? Ha berakunk egy modult, amely cselekedeteket hoz létre bármiféle múltbeli tapasztalatokból vagy emlékekből, amely választásokat alakít ki szokásokból, vagy attitűdökből, vagy öröklött hajlamokból, akkor nem szabadságot kapunk – akkor determinizmust kapunk. A Szabad Akarónak olyan mechanizmusnak kell lennie, amely *nincs kiszolgáltatva semmilyen múltbeli befolyásnak*. Az *Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting* című könyvében Daniel Dennett (1984) illusztrálja, milyen üres és elégtelen lehet az e féle szabad akarat. Lényegében bármely ilyen rendszernek csak akkor van értelme, ha

valami ingatag meghatározatlanságot visz az ember cselekedeteibe. Dennett rámutat, hogy nem különösebben érdekes vagy szórakoztató, ha a „szenzoros bemenet” és „viselkedéses kimenet” közötti műveletekbe egy pénzfeldobót iktatunk be. Ki ragaszkodna a szabad akarathoz, ha az csupán egy belső pénzfeldobó lenne? Nem erre gondolunk, amikor a saját tudatos akaratunkról beszélünk. Ha a szabad akaratot úgy próbáljuk megérteni, mintha az valami kauzális pszichológiai folyamat volna, akkor csak egy mechanizmushoz juthatunk el, amelynek semmi köze a szabad akaratnak ahhoz az élményéhez, amit nap nap után átélünk.

Az emberek a szabad akaratot személyes hatalomként értékelik, mint képességet arra, hogy megtehessem, amit akarok. Voltaire (1694-1778) ezt az intuíciót fejezte ki, amikor így írt, „A szabadság tehát csak az a hatalom, és csak az a hatalom lehet, hogy megtehessük, amit akarunk” (1752, 145. o.). Érvelése szerint a szabadságnak ezt az érzését egyáltalán nem szolgálja, ha esetlegességet viszünk bele, s ezt a kérdést fogalmazta meg, „Mindent megkapnánk vajon millió vak szeszély örömetől?” (144. o.) Az akarat élménye abból ered, hogy cselekedeteink követik a vágyainkat, s nem abból, hogy képesek vagyunk olyasmiket megtenni, amik nem származnak sehonnan. És persze nem vagyunk okai vágyainknak. A dolgok, amiket meg akarunk tenni, pusztán eszünkbe jutnak. Ismét Voltaire-t idézve, „Mármost úgy kapod az összes gondolatodat; ezért úgy kapod a kívánságodat, a kívánságod tehát szükségszerű. ... Az akarat ezért nem olyan képesség, amelyet szabadnak nevezhetnénk. A szabad akarat teljes mértékben értelmetlen kifejezés, és amit a skolasztikusok közömbös akaratnak neveznek, azaz, ok nélkül akarni valamit, olyan torzszülemény, ami nem érdemes a vitára” (143. o.). A Szabad Akaró, röviden, nem hozná létre a tudatos akarat élményét.

Személyes Szabad Akarónk azt az óhajunkat sem elégítené ki, hogy megalapozzuk az emberben a kauzalitást. A szabad akarat elméletének ezt a

klasszikus problémáját szépen írja le William James a *Pragmatizmusról* szóló tanulmányában: „Ha egy 'szabad' tett pusztán újdonság volna, ami nem tőlem származik, az előző énemtől, hanem *ex nihilo*, és csupán rám ragasztja magát, akkor hogyan lehetek én, az előző én, felelős? Hogyan lehet bármiféle tartós *jellemem*, ami elég hosszú ideig nyugton marad, hogy elnyerje dicséretét vagy kárhoztatását? Napjaim rózsafüzére különálló gyöngyökké hullik szét, amint a belső szükségszerűség fonálát kihúzza az esztelen indeterminista doktrína” (1910, 53. o.). Teljesen önkényes dolog kiszemelni egy embert dicséretre vagy kárhoztatásra, amikor vele kapcsolatban e véletlenszerű oksági modulon kívül semmi sem hozható összefüggésbe kauzalitással vagy felelősséggel. A felelősség olyasmi, amit egy emberhez hosszantartó tulajdonságként szeretnénk hozzákapcsolni. A Szabad Akaró az embernek pusztán annyi felelősséget hagy, hogy van egy ilyen berendezése (Miller, Gordon, és Buddie, 1999).

A Szabad Akaró tehát nem szolgálja azokat a célokat, amelyeket szeretnénk, hogy szolgáljon. Nem okoz tettet olyan módon, hogy meghagyná a cselekvőnek a felelősséget, és nem teremti meg a szabad akarat élményét sem. Mindezen okok folytán a szabad akaratot rendszeresen kihagyják a pszichológiai elméletekből.¹ A múlt évszázad fő determinista elmélete, B.F. Skinner behaviorizmusa, nem egyszerűen kihagyta a szabad akaratot, de nyíltan le is kicsinyelte ezt a gondolatot (pl. Skinner, 1971). Például így írt, „Nem tartjuk felelősnek az embereket a reflexeikért – pl., ha köhögnek a templomban. Az operáns viselkedésükért tartjuk őket felelősnek – pl., ha sugdolóznak a mise alatt, vagy ha bent maradnak a templomban, amikor rájuk jön a köhögés. Vannak azonban olyan változók, amelyek éppúgy felelősek a sugdolózásért, mint a köhögésért, s lehet, hogy ezek épp annyira

---

¹ Sappington (1990) beszámol egy sor pszichológiai elméletről, amelyek valamiképpen igyekeznek beépíteni a determinizmus hiányát megfogalmazásaikba. Érveket sorakoztat fel a mellett is, hogy a szabad akaratot magukban foglaló elméletek összeegyeztethetők a jóslás és az ellenőrzés tudományos feladataival. Engem erről még meg kell győznie. Úgy gondolom, hogy ezeknek a Szabad Akarat elméleteknek a legtöbbje összetéveszti a szabad akaratot a szabad akarat élményével, már pedig a kettő között óriási a különbség. A birtoklása nem történik meg, míg az élmény eléggé állandóan velünk van.

leküzdhetetlenek. Ha ezt felismerjük, akkor valószínűleg úgy, ahogy van, ejtjük a felelősség gondolatát, s vele a szabad akarat mint belső oksági tényező tanát is" (1953, 115-116. o.).

Ez a megközelítés úgy érvelt, hogy az elme nem oka a cselekvésnek, s a behavioristák nagy számban mutattak be bizonyítékokat arra, hogy a viselkedést hatékonyan lehet jóslni azoknak a feltételeknek az alapján, amelyek megelőzik és követik, anélkül, hogy hivatkoznunk kellene az elmére. Persze kiderül, hogy a viselkedés megjóslása szempontjából hasznos, ha tudjuk, hogy mi jár a cselekvő eszében. Miután a kognitív forradalom ezt elismerte, a pszichológia beemelte az elméletalkotásába a gondolkodási mechanizmusokat, ám összhangban Skinnerrel, továbbra is teljes mértékben hűvösre tette a tudatos akarat élményét. A pszichológusok az automatikus gondolkodás és viselkedés tanulmányozásával továbbra is a determinizmusra helyezték a hangsúlyt (pl., Bargh és Ferguson 2000), és az emberi mechanizmusok meggyőző tervrajzait mutatták be, amelyekben nem volt helye semmiféle Szabad Akarónak. A szabad akarat a pszichológiában nem hatásos elmélet, s azért kopott ki a használatból, mert *nem ugyanolyan típusú fogalom*, mint a pszichológiai mechanizmusok.

Tátongó űr maradt hát számunkra. Elhagyva egy olyan mechanizmust, amely úgy működhetne, mint a szabad akarat, az elméletek a szabad akarat élményét is nagyrészt figyelmen kívül hagyták. A cselekvés érzése azonban mélységesen rendszeres és fontos emberi élmény, olyasmi, amit minden nap mindannyian elégszer megtapasztalunk ahhoz, hogy meggyőződésünkkel váljon, az esetek többségében nem véletlenek alapján cselekszünk. A tudatos akaratnak ez a mély intuitív érzése olyasmi, amit semmiféle filozófiai érvelés, vagy a pszichológiai kutatásokra vonatkozó kutatás nem tud elűzni. Ámbár ez az élmény a viselkedés okozásának nem lehet adekvát elmélete,

még is el kell ismerni mint fontos tulajdonságát az emberi mivoltnak.² Az emberek érzik az akaratot, s a tudományos pszichológiának magyarázattal kell szolgálnia arra, hogy miért. Az nyilvánvaló, hogy az emberek nem azért éreznek akaratot, mert valami módon közvetlen tudomásuk van a saját kauzális hatásokról. Az élmény a végpontja a látszólagos mentális okozás alapját képező nagyon kidolgozott következtetési rendszernek, s a kérdést úgy fogalmazhatjuk meg: Miért van ez az érzésünk?

A szerzőség érzelme

Talán azért van tudatos akaratunk, mert segít nekünk felbecsülni és felidézni, hogy mit teszünk. Az akarat élménye megjelöli számunkra a cselekedeteinket. Segít abban, hogy különbséget tudjunk tenni az olyan fény között, amit mi idéztünk elő a villanykapcsolóval, és az olyan fény között, ami a mi befolyásunktól függetlenül villan föl. A tudatos akaratnak ahhoz, hogy eseményeket saját tetteinkként címkézzen meg az érzelmekhez hasonló élménynek kell lennie. Ez a cselekvés érzése. Eltérően a hideg gondolkodástól vagy az elme pusztá racionális számításától, az akarat valahogy egyszerre jelenik meg a testben és a lélekben. Ez a megtestesült minőség adja az akaratnak azt a súlyt vagy talapzatot, ami általában hiányzik a gondolatokból. Ugyanabban az értelemben, ahogyan a nevetés arra emlékeztet bennünket, hogy valami mulatságban van részünk, vagy ahogyan a reszketés ráébreszt bennünket, hogy a testünk retteg, az akarat élménye azt juttatja eszünkbe, hogy éppen teszünk valamit. Az akarat tehát tettünket sokkal erőteljesebben teszi a sajátunkévá, mint önmagában a gondolat. Ahelyett, hogy egyszerűen így szólánánk, „Ez a tett az enyém”, a tudatos akarat a cselekedeten mély nyomot hagy, az érzés útján összekapcsolja az

---

² Dan Gilbert és jómagam rengeteget fecsegtünk arról, hogy mekkora jelentősége van az élménynek a pszichológiában, és sok napot töltöttünk el a fölötti borongással, hogy a legtöbb pszichológus milyen túlzott érdeklődést mutat olyan élménytől független dogok iránt, mint amilyen a viselkedés. az eredményt ld., Wegner és Gilbert, (2000).

énünkkel, s így sokkal személyesebb és emlékezetesebb módon érezzük magunkénak. Az akarat amolyan szerzőségi érzélem.